

Розділ

4

ДОСЛІДЖЕННЯ В ГАЛУЗІ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

УДК 94(430+477)«1914/1918»:341.34-052(=161.2):027.6
DOI: 10.15407/rksu.25.163

Марина Геннадіївна Палієнко,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри архівознавства
та спеціальних галузей історичної науки
історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-9098-1142
e-mail: mpaliienko@knu.ua

Ігор Володимирович Срібняк,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії
історико-філософського факультету
Київського університету імені Бориса Грінченка
ORCID: 0000-0001-9750-4958
e-mail: i.sribniak@kubg.edu.ua

КНИЖКОВИЙ РУХ У ТАБОРАХ ПОЛОНЕНИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ У НІМЕЧЧИНІ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Мета роботи. У статті здійснено дослідження книжкового руху в таборах полонених вояків-українців царської армії в таборах Німеччини (Раштат, Вецляр, Зальцведель) під час Першої світової війни, а також простежено його вплив на формування національно-державницького світогляду таборян. **Методологія дослідження** полягає в застосуванні проблемно-хронологічного, конкретно-історичного та порівняльно-ретроспективного методів дослідження, поєднання яких дозволило найповніше розкрити особливості розгортання книжкового руху в таборах полонених українців. **Наукова новизна** полягає у встановленні внеску Союзу визволення України у процес організації книжкового руху в таборах полонених українців у Німеччині, а також у визначенні способів його активізації та поширення в позатаборовому просторі, зокрема в місцях перебування робітничих команд. Цю місію здійснювали уповноважені таборовими громадами довірені особи з числа українських активістів («мужі довір'я»), які привозили полоненим українськи

часописи та книжки для загального читання. Ефективною виявилась ідея «мандрівних бібліотечок», які передавалися з команди в команду, завдяки чому коло читачів української літератури суттєво збільшувалося. **Висновки.** Доведено, що українська книга в таборах полонених українців відіграла надзвичайно важливу роль у справі формування національної свідомості вояків. Беручи участь у просвітньому житті таборів, відвідуючи український народний театр та таборову бібліотеку, полонені пробуджувались до активного громадсько-політичного життя в Україні.

Ключові слова: полонені вояки-українці, табір, бібліотека, читальня, книга, Німеччина.

Актуальність теми дослідження. Одним із наслідків важких військових поразок, яких зазнала царська армія на фронтах Першої світової війни, стало взяття до німецького та австрійського полону сотень тисяч полонених з її складу. Для їхнього тимчасового утримання Центральні держави створили щільну мережу таборів, умови перебування в яких були доволі складними. Спочатку полонені царської армії утримувалися в таборах без урахування національного походження, але вже наприкінці першого року війни уряди Австро-Угорщини та Німеччини вдалися до спроб національної сепарації полонених, ставлячи за мету протиставити росіянам представників інших пригноблених у Росії націй та в такий спосіб послабити імперію Романових.

Виокремлення полонених українців із загальної маси бранців (задля їхньої ізоляції від впливів імперської чорносотенної ідеології) полегшувалося тим, що від самого початку війни на теренах Центральних держав розпочала свою діяльність організація виразно антиросійського політичного спрямування – Союз визволення України (далі – СВУ). Її проводу вдалося переконати урядові кола Австро-Угорщини та Німеччини в доцільності проведення комплексу політичних заходів, спрямованих на зміцнення національної самосвідомості українського народу та його звільнення з-під московської «опіки».

Задля актуалізації українського питання на міжнародній арені СВУ регулярно таємно отримував значні грошові дотації від урядів Австро-Угорщини та Німеччини. Завдяки цьому він зміг організувати потужну інформаційно-видавничу акцію, а крім того – за сприяння німецької влади розпочав у 1915 р. процес виокремлення полонених українців, концентруючи їх у трьох таборах (Раштат, Вецляр, Зальцведель). Одночасно заходами Союзу в цих таборах було започатковано інтенсивну культурно-освітню та патріотичну роботу з метою національно-політичного освідомлення полонених вояків-українців.

Аналіз досліджень і публікацій. Попри публікацію кількох монографічних досліджень, зокрема О. Терлецького, І. Срібняка [34; 25], та цілої низки статей [26; 27; 28] про обставини перебування полонених українців у таборах Німеччини, дана дослідницька проблема досі ще системно не розроблялася. Варто зауважити, що в монографії відомої дослідниці українського книжкового руху Т. Ківшар [13] діяльність таборових бібліотек не знайшла навіть мінімального висвітлення.

Разом з тим, у кількох публікаціях – у контексті вивчення культурно-освітньої роботи в таборах – вже були висвітлені окремі факти про діяльність таборових бібліотек [22; 29; 30; 31], що, зрозуміло, не давало цілісного уявлення про особливості розвитку книжкового руху в українських таборах.

Спроба представити загальний нарис динаміки розвитку бібліотечної справи в таборах полонених українців була здійснена Л. Кривошеєвою [14] і А. Магурчаком [19] у рамках окремих статей, проте їх стислий обсяг не дозволив розкрити всі аспекти даної теми. До того ж, згадувані дослідники зосередились на висвітленні особливостей книжкового руху в таборі Фрайштадт (Австро-Угорщина), приділивши значно менше уваги цьому явищу в українських таборах Німеччини.

Для цілісної реконструкції діяльності бібліотек у таборах полонених українців у Німеччині, особливостей їхнього комплектування та фінансування, впливу на процес формування національної свідомості автори цієї статті використали матеріали таборових архівів, які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Крім того, важливим джерелом для висвітлення книжкового руху в таборах є часописи полонених українців, на шпальтах яких регулярно вміщувалась інформація про різні аспекти роботи таборових бібліотек (у т. ч. дані про інтенсивність випозичання книжок, отримувані бібліотеками грошові допомоги, переліки нових надходжень тощо).

Мета дослідження. У статті проведено комплексне дослідження книжкового руху в таборах полонених вояків-українців у таборах Німеччини (Раштат, Вецляр, Зальцведель) під час Першої світової війни, а також простежено його вплив на формування національно-державницького світогляду таборян.

Виклад основного матеріалу. У травні 1915 р. Берлінське представництво («централія») СВУ розпочало українізацію табору Раштат, відрядивши туди для організації просвітньої роботи двох своїх представників – П. Бензю і О. Початка (в якості перекладача їм допомагав І. Райлян). 12 травня 1915 р. вони прибули до табору й розпочали свою діяльність з відвідування двох блоків, де на той час перебували близько 3000 полонених. У своїй масі полонені поставилися до цього нейтрально: лише один полонений звернувся до членів делегації СВУ з проханням дати йому для читання «Кобзаря» Т. Шевченка та «Ілюстровану історію України» М. Грушевського [34, с. 55–56].

Але спроба делегатів СВУ піднести в середовищі полонених гасло самостійності України миттєво змінила настрої таборового загалу. Під впливом підпрапорщиків, які займали в таборі привілейоване становище (вони звільнялися від усіх робіт та призначалися старшими у блоках та бараках), П. Бензю і О. Початка було визнано «німецькими агентами», їхню діяльність у таборі – пропагандою, спрямованою на послаблення Росії, а поширення українських книжок – небажаною справою. Як наслідок, переважна більшість полонених почала

відмовлятися від співбесід із членами делегації через те, що вони спілкувалися з ними українською мовою.

Як відзначав О. Терлецький, «загальне почуття страху опанувало з дуже малими виїмками цілий табор». Внаслідок цього полонені почали демонструвати своє вороже ставлення до української агітації в таборі, щоб не наражати на небезпеку себе і свої родини. Ситуація загострювалась у зв'язку з тим, що чорносотенці почали активно залякувати людей, поширюючи різну неправдиву інформацію про можливі покарання українцям, записували номери тих полонених, які спілкувалися з делегатами СВУ, з тим, щоб пізніше передати російській владі; декому з полонених навіть погрожували смертю. Підпрапорщики відбирали в полонених і знищували українські книжки, надсилали до німецької комендатури вигадані доноси на прихильників українства [34, с. 57].

Попри це П. Бензя і О. Початок та нечисленний гурток їхніх симпатиків із числа полонених продовжували виконувати своє нелегке завдання в таборі. Їхніми зусиллями було засновано курси для неписьменних, які відвідували близько 100 таборян. Ще одним значним результатом їхньої діяльності стало створення в таборі бібліотеки з читальнею, які мали у своїх фондах 1144 книг. Але терор «чорної сотні» не вщухав, тому в цей час робота делегатів звелася лише до читання рефератів, співбесід та поширення в таборі українських книжок, що не могло дати значних позитивних результатів. До того ж, через відсутність читачів таборова бібліотека тимчасово припинила свою роботу [34, с. 60].

Чорносотенці використовували будь-яку можливість для залякування полонених. Навіть приїзд до табору з оглядовою метою урядовця військового міністерства Німеччини капітана Вальтера фон Любберса в кінці травня 1915 р. вони використали для поширення чуток про те, що німці невдовзі планують вислати українців на фронт проти Росії. Це призвело до чергової хвилі антиукраїнських виступів – з деяких блоків довелося забрати всі українські книжки з тим, щоб врятувати їх від знищення. Наслідком шаленого тиску «чорної сотні» стало те, що кілька свідомих українців, щоб позбутися ворожого оточення, добровільно виїхали з табору на сільськогосподарські роботи.

Зрештою, завдяки видаленню з табору частини чорносотенців та малоросів у таборі настали позитивні зміни: заходами створеного в Раштаті Просвітнього відділу СВУ в серпні 1915 р. було організоване проведення систематичних курсів з арифметики, геометрії, німецької мови та відкрито школу для неписьменних. У цей час велика увага також приділялася розповсюдженню українських книжок серед полонених, хоча і тут справа ускладнювалась підступними діями чорносотенців. Книжки передавалися до бараків та залишалися полоненим, але на заваді цьому знову ставали підпрапорщики, які їх просто нищили. Обіг книжок активізувався у другій половині серпня, коли було поновлено роботу бібліотеки. Так, у серпні було випозичено 184 книжки, причому найбільшою популяр-

ністю серед полонених користувалися «Кобзар» Т. Шевченка та «Як жив український нарід» М. Грушевського [34, с. 72–73].

З цього часу бібліотека працювала щоденно, ефективно задовольняючи попит таборян на книги та періодичні видання [33, с. 4]. Наскільки це було важливим для освіченої частини полонених, засвідчує віршований щоденник одного з таборян (білоруса за національністю), який вважав доступність української книги в таборі однією з найголовніших його переваг [32].

Дуже важливим було те, що провід української таборової організації в Раштаті «Самостійна Україна» та його прибуткове кооперативне підприємство (буфет «Чайня») регулярно перераховували зі своїх прибутків визначені суми на гуманітарні потреби таборян. Останнє, зокрема, виділило в серпні 1915 р. для розвитку бібліотеки та на придбання брошур 205 марок німецьких (м. н.) [36, арк. 184]. Своєю чергою Берлінська президія СВУ теж надавала необхідні кошти для комплектування бібліотеки українськими книжками. Відзначимо, що в період із травня 1915 р. і до березня 1917 р. для полонених раштатців було передано 42 269 книг [34, с. 342].

На початку 1916 р. за згодою таборової комендатури бібліотека отримала у своє розпорядження окреме приміщення, що дозволило інтенсифікувати її роботу. У цей час спостерігалось постійне зростання читацьких звернень: у грудні 1915 р. у бібліотеці було випозичено 2500 книжок, у лютому 1916 р. – 3000, у березні – 3500, у травні – 3700). Велике значення мало й те, що фонди бібліотеки були значно збільшені – з 1144 до 6640 примірників книжок (станом на грудень 1916 р.). Усі нові надходження розподілялись у відповідні відділи: «белетристичний», «національний», «соціальний», «учительський», «шкільний», «кооперативно-господарський», «релігійний», «драматичний», «музикальний», що робилося з метою полегшення пошуку інформації та використання фондів. Послугами бібліотеки щомісячно користувалися близько двох тисяч полонених, ще близько 50 таборян щоденно відвідували читальню [34, с. 246].

Крім того, окремі таборові гуртки і товариства спромоглися створити власні бібліотечки, які обслуговували винятково їхніх членів під час виконання ними гурткових завдань. Зокрема, для членів артистичної секції української таборової організації діяла спеціалізована бібліотечка, в якій зберігалася значна кількість нот, партитури та збірки музичних творів (понад 70 назв) [37, арк. 6–19]. Окремою бібліотекою (200 книг мовами їдиш та іврит) і читальнею розпоряджався й єврейський просвітній гурток, що діяв у таборі Фрайштатт [38, арк. 2].

Український книжковий рух не обмежувався виключно територією табору Раштат, але й поширювався далеко поза його межі. Це було обумовлено тим, що упродовж весни–літа 1916 р. полонених українців у складі робітничих команд відряджали для роботи поза межами табору – здебільшого до великих і

середніх аграрних господарств, а також різних підприємств. Для уможливлення комунікації з ними німецька влада дозволила відряджати з табору т. зв. «мужів довір'я», які серед інших своїх завдань мали доставляти полоненим «мандрівні» бібліотечки та замовлені за передплатою книги.

Проте основою книжкового руху продовжувала залишатися таборова бібліотека, працівники якої здійснювали формування «мандрівних» бібліотечок для робітничих команд, а також забезпечували процес випозичання книг таборянами для читання в таборі. Унаочнюють динаміку й масштаби книжкового руху кількісні показники роботи таборової бібліотеки: тільки упродовж січня–квітня 1917 р. полонені випозичили в таборовій бібліотеці 4198 книжок, до робітничих команд було відправлено 1424 книжки та 724 брошури [39, арк. 74; 40, арк. 29]. Крім того, незначна кількість видрукуваних у таборі книжок була надіслана до українського офіцерського табору в Ганновер-Мюндені [36, арк. 17]. При бібліотеці діяла читальня, але її відвідуваність навесні була доволі низькою з огляду на від'їзд полонених на роботи поза табором [41, арк. 4].

Завдяки тому, що в таборі діяла своя друкарня (призначалася для тиражування таборової газети «Розсвіт»), у ній було організовано й виготовлення брошур та найпотрібнішої для таборян навчальної літератури. Усім цим займалося таборове видавництво «Український Рух», яке мало у своєму складі п'ять підрозділів (книгарню, експедицію, редакцію, друкарню, палітурну майстерню). Тільки за перші три місяці 1917 р. тут було віддруковано 96 000 примірників часопису «Розсвіт», 4000 брошур та 94 000 зразків різної поліграфічної продукції (афіш, оголошень, брошур і книжок) [40, арк. 29; 41, арк. 3–4].

Своєю чергою, книгарня реалізувала 1281 примірник підручників на загальну суму 3663 м. н. Протягом п'яти наступних місяців (квітень–серпень 1917 р.) книгарня працювала так само успішно, виручивши за продаж книжок і брошур 6992 м. н. Серед реалізованих видавничих проектів – підручник «Практична граматики української мови» відомого українського філолога В. Сімовича, який тривалий час працював у таборі (спочатку як член, а потім як голова Просвітнього відділу СВУ). Згадуваний підручник було видано накладом 5000 примірників, і значна його частина була придбана полоненими через книгарню (протягом вересня 1917 – січня 1918 рр. у ній було реалізовано готової продукції на 6511 м. н.) [42, арк. 23–24]. За цей час бібліотекою були безоплатно передані до робітничих команд 1703 книжки [42, арк. 19; 39, арк. 72].

Як і роком раніше, у 1917 р. книжковий рух поза межами табору підтримувався майже рівною мірою як зусиллями «мужів довір'я», так і заходами створених у командах українських організацій, які на членські внески передплачували таборові часописи, а також утримували власні бібліотечки. Так, зокрема, вчинили члени товариства «День» (робітничка команда № 460), які окрім створення бібліотечки також організували імпровізовану школу для неписьменних, про-

вадили курси німецької мови [24, с. 8]. В українському гуртку «На чужбині» (команда № 861) діяли початкова школа і бібліотека, а товариство «Національна праця» (команда № 454) організувало збір коштів для власних освітніх потреб та на утримання бібліотеки [24, с. 8]. Загалом близько 50 робітничих команд (в їхньому складі перебувало від 10 до понад 40 полонених) мали власні бібліотечки для потреб свого членства [42, арк. 28–30].

Упродовж 1918 р. інтенсивність книжкового руху в Раштаті суттєво зменшилася, що було пов'язано як з обмеженням впливу СВУ на культурно-освітній процес у таборах, так і змінами у ставленні німецької влади до проблеми полонених українців. Виїзд частини полонених додому у складі «синьожупанних» дивізій призвів до самоліквідації деяких таборових організацій та деполітизації тих, які все ще продовжували свою роботу.

Улітку 1918 р. таборова бібліотека перейшла під управління товариства «Просвіта імені І. Франка», яке визначило одним зі своїх статутних завдань придбання книжок та опікування бібліотекою [43, арк. 1–1зв.]. Завдяки допомозі цього товариства таборова бібліотека Раштату продовжувала свою діяльність до 1 грудня 1918 р., коли було ухвалено рішення про самоліквідацію всіх таборових інституцій. Усі наявні у фондах бібліотеки книги були спакзовані й у подальшому частково перевезені до України.

Ще одним табором, який був обраний СВУ для українізації, став Вецляр. Цей вибір був певною мірою обумовлений тим, що значну частину табору становили етнічні українці. Деякі з них, за споминами члена таборового Просвітнього відділу П. Лисецького, «щоб прогнати буденщину», розраджували себе читанням книжок, які передавалися «з рук у руки» [15, с. 36]. Ставлячи за мету залучити до читання більший загаль полонених, члени Просвітнього відділу в кінці вересня 1915 р. заснували у Вецлярі таборову читальню, організували виклади української та німецької мов [44, арк. 24]. У жовтні того ж року почала діяти таборова бібліотека, яка невдовзі стала центром культурно-просвітнього життя таборян. Тільки за перший місяць її діяльності до неї звернулися 2504 полонені. Особливою популярністю серед них користувався «Кобзар» Т. Шевченка, який «мандрував з бараку в барак» [45, арк. 17–22]. Керував роботою бібліотеки та читальні «Кружок табової інтелігенції» (згодом реорганізований у «Просвітню секцію»), який також опікувався народною школою та всіма освітніми курсами й викладами в таборі [9, с. 8].

Уже на кінець 1915 р. Вецляр усе більше набував «українського» вигляду. Як зазначав у своїх спогадах відомий український літератор, у той час – організатор культурно-освітнього життя полонених у таборі Б. Лепкий, у Вецлярі «грав театр, відбувались концерти, функціонувала бібліотека, в чайні подавали чай, полонені читали часописи і грали в шахи. Але все це було зроблено зверху, низи були ще майже не рушені» [12, с. 70, 72].

Змінити уявлення таборового загалу за короткий час з моменту українізації табору було неможливо, але українські активісти докладали для цього всіх зусиль. На жаль, через від'їзд навесні 1916 р. переважної більшості полонених на сільськогосподарські роботи просвітнє життя в таборі значною мірою завмерло (це ж стосувалось і роботи бібліотеки) і відновилося лише восени. У цей час заходами новоствореної Просвітньої громади імені М. Драгоманова була заснована низка народних шкіл, для бажаючих проводилися різні освітні курси. Крім того, у своєму статуті Громада задекларувала зобов'язання «удержувати таборову бібліотеку і мандрівні поза табором», а також поширювати «між полоненими Українцями популярні книжочки та українські просвітні видавництва (тут: видання. – *Авт.*)» [44, арк. 13].

Завдяки такій настанові членів Громади книжковий рух невдовзі поширився й на робітничі команди, до яких надсилалися мандрівні бібліотеки. Провід таборової організації намагався задовольняти всі прохання полонених, особливо коли це стосувалося замовлень членами робітничих команд різних українських книжок та навчальної літератури. Ці зусилля дали свої позитивні результати, відвідуваність бібліотеки збільшувалася, крім того потрібні книги можна було придбати в таборовій книгарні.

В. Лисецький, згадуючи цей період в історії розвитку української громади у Вецлярі, називав цілу низку українських інституцій, що діяли в таборі: «Школи, від початкової до людогового (народного. – *Авт.*) університету, часопись «Громадська Думка», агрономічні курси, крамниця, книгарня [...]». Завдяки їхній роботі кількість членів українських таборових організацій постійно збільшувалася. Таким чином, за образним висловом В. Лисецького, «з темних лав колишніх солдатів» виходило все більше і більше «просвічених і свідомих Українців» [16, с. 99].

Події 1917 р. стали потужним каталізатором процесу національного освідомлення полонених українців – як і роком раніше, таборові організації підтримували зв'язок з робітничими командами, відряджаючи до них «мужів довір'я» зі свіжими примірниками таборового часопису та книжками. Тільки протягом січня–лютого 1917 р. до команд було відправлено близько 3000 різних книжок [17, с. 118].

До робітничих команд передавалися й «мандрівні бібліотечки» – невеличкі зібрання з 5–10-ти книжок, що залишалися там на 2–4 тижні. Після цього терміну бібліотечки передавалися іншій команді, завдяки чому книжки потрапляли до рук значної кількості полонених. Найбільшим попитом серед полонених користувались «Українське військо» І. Крип'якевича, «Географія України» С. Рудницького, «Як жив український народ» М. Грушевського, «Кобзар» Т. Шевченка і «Календар полонених Українців у Фрайштадті «Розвага» на 1916–1917 роки» [10, с. 7]. Про загальні масштаби книжкового руху у Вецлярі дає приблизне уявлення той факт, що тільки впродовж 1917 р. до робітничих команд було надіслано 1126 «мандрівних бібліотек» [18, с. 132].

Усе це стало можливим завдяки тому, що провід Просвітньої громади імені М. Драгоманова повсякчас опікувався таборовою бібліотекою, дбаючи про збільшення її книжкового фонду, поповнення якого здійснювалося завдяки фінансовій підтримці СВУ та приватних жертводавців [46, арк. 1–12]. Таким чином, до бібліотеки регулярно надходили видання різного змісту, у т. ч. підручники, твори красного письменства, книги та брошури релігійної, соціальної і наукової тематики.

Послугами таборової бібліотеки користувалися всі українські товариства табору, які поза цим мали свої власні невеличкі збірки книжок. Зокрема, таборове товариство «Сільський Господар» розпоряджалося власною бібліотекою агрономічної літератури (250 книг українською і російською мовами), що була надіслана СВУ та благодійними організаціями. Це дозволяло товариству успішно провадити курс теоретичного навчання, даючи полоненим основи агрономічних знань [11, с. 6].

Водночас українська таборова громада продовжувала підтримувати приналежні до Вецляра робітничі команди, надсилаючи їм «мандрівні» бібліотечки. Так, зокрема, тільки протягом другої половини жовтня 1917 р. командам було передано 57 бібліотечок (загалом – 354 книги) [45, арк. 7–7 зв.]. Завдяки цьому стало можливим продовжувати просвітню роботу серед полонених і поза межами табору, а таборова громада поповнювалась новими членами, готовими долучитися до оборони українства.

Процес українізації табору Зальцведель відбувся найпізніше в порівнянні з іншими українськими таборами в Німеччині, але це завдання полегшувалося тим, що діячі СВУ вже набули достатнього досвіду в роботі з полоненими. Позитивним аспектом було також те, що на початковому етапі українізації вони могли залучати українських активістів з табору Раштат. Документи свідчать про те, що 5 листопада 1915 р. провід новоствореного українського гуртка в Зальцведелі звернувся з проханням про допомогу до раштатців, попросивши, зокрема, надіслати книжки та часописи, а також делегувати до їхнього табору вчителів-українців, які би «дали масі полонених політично-національну освіту і безоплатно проводили б наукові курси» [47, арк. 28–28 зв.].

Водночас слід зауважити, що, попри надану раштатцями допомогу, початки культурно-просвітньої роботи в Зальцведелі були ускладнені через присутність у таборі значної кількості апологетів «руського миру». Частина полонених царської армії продовжувала вірити у велич російського самодержця і вдавалась до різних форм тиску та залякування тих таборян, які брали участь в українізації табору. Українські активісти кожного дня наражалися на потенційну небезпеку відчувати на собі колективну агресію з боку непримиренних чорносотенців.

Попри це гурток українців наполегливо продовжував свою культурно-освітню діяльність, прагнучи дати неписьменним основи грамоти та залучити їх

до участі в культурному житті табору. Проте, як відзначалося на шпальтах часопису «Вільне Слово», багато зусиль довелось докласти, «поки люди почали розуміти, що робота ведеться їм на користь, і всі чим раз більше почали ходити на виклади, на читання, до школи» [21, с. 2]. Заходами членів гуртка та за сприяння комендатури табору для полонених були засновані початкові школи та українознавчі курси.

Улітку 1916 р. табір значною мірою спорожнів, бо значна кількість полонених виїхала поза його межі на сільськогосподарські роботи у складі робітничих команд. У цей час у таборі залишалося кілька сотень людей, які були зайняті в забезпеченні його життєдіяльності, а також український актив, зокрема члени таборових організацій. Попри відсутність переважної більшості таборян регулярно відбувалися таборові віча. Цікаво відзначити, що в серпні 1916 р. було започатковано «курс бібліотекарства», де полонених навчали «закладати та вести народні бібліотеки і читальні». Тоді ж таборова бібліотека отримала значну кількість книжок українських письменників – І. Франка, Г. Квітки-Основ'яненка, В. Винниченка, О. Стороженка, І. Нечуя-Левицького та інших [2, с. 7, 8].

Разом з тим, українська таборова організація постійно дбала про зв'язок з робітничими командами, делегувала до їхнього складу своїх активних діячів, формувала «мандрівні бібліотеки» [3, с. 7]. До робітничих команд надходив таборовий часопис, усю тиражовану в таборовій друкарні поліграфічну продукцію з травня 1916 р. можна було придбати у книжково-газетному кіоску на таборовому майдані [7, с. 8]. Зрозуміло, що організація книжкового руху в таборі та поза його межами вимагала значних видатків. Вони покривалися внесками від СБУ, а також надходженнями від прибуткових таборових підприємств, зокрема таборового театру та «Чайні» (магазину-буфета) [20, с. 8].

Восени 1916 р. при редакційній секції була створена палітурна майстерня, яка здійснювала опрацювання всіх книжок з табової бібліотеки і виконувала приватні замовлення полонених. Тоді ж із членів секції було утворено видавничу комісію у складі чотирьох осіб, завданням якої було видання популярних книжок і брошур для полонених. Між іншим, заходами комісії було видано брошуру «Голос пробудженого українця» накладом 3000 примірників. Одночасно видавничу комісія створила редакційну бібліотеку (113 книжок) та організувала передплату 30 періодичних видань різними мовами [6, с. 7].

У січні 1917 р. після створення товариства «Просвіта імені Бориса Грінченка» таборова бібліотека перейшла в його підпорядкування. Згідно зі статутом, товариство мало своїм завданням поширення «між полоненими українцями популярних книжок та українських просвітніх видань», а також тиражування книжок просвітнього змісту [48, арк. 2]. Задля забезпечення виконання цих завдань були суттєво збільшені надходження на потреби бібліотеки, зокрема в лютому 1917 р. кооперативне товариство «Чайня» перерахувало для цього 1136 м. н. [5, с. 8].

У цей час майже кожна з таборових секцій і організацій (шкільна, агрономічна, видавнича, соціальна, драматично-музична, національна секції, «Історично-матеріалістичний гурток» і «Січ») мала свою бібліотечку, що, своєю чергою, об'єдналися в загальнотаборовій бібліотеці. Існували також бібліотека іншомовної літератури «Просвітнього відділу», збірка книжок для робітничих команд і «підручна» бібліотека. Загальна кількість книг, що перебували в користуванні полонених табору Зальцведель на початку 1917 р., становила 4724 одиниці [4, с. 6]. Досить показовим є той факт, що тільки за один тиждень у січні 1917 р. з усіх бібліотек табору були випозичені 1066 різних книжок [35, с. 143].

Навесні 1917 р. товариство «Просвіта» опікувалося вже трьома бібліотечними осередками – власне загальнотабовою бібліотекою (1950 назв книг), «учительською» (686 томів навчальної літератури та творів красного письменства) і відділом бібліотеки в таборовому шпиталі. Послугами згаданих бібліотек користувалися щоденно від 100 до 120 таборян. Масштаб і темпи проведення культурно-просвітньої та національно-організаційної роботи в Зальцведелі були настільки значними, що дозволили Генеральній старшині (вищий виконавчий орган табової української громади) 15 серпня 1917 р. стверджувати таке: «в таборі Зальцведель є тільки одні українці, яких начисляється понад 25 тис[яч]. Згідно цьому полонені українці потребують тільки одну українську літературу, як красне письменство, так і наукову [...]. Генеральна Старшина взяла на себе обов'язок урегулювати читання книжок полоненими і заснувала мандрівні бібліотеки по 30–40 книжок різного змісту, які й розсилає по робітничих командах, пильнуючи аби всі полонені мали змогу у вільний час читати книжки, які вони дуже потребують» [49, арк. 448].

Такі заяви проводу української табової організації не розходилися зі справами. Уже невдовзі в робітничі команди було надіслано 70 «мандрівних» бібліотек [6, с. 8], що вплинуло на активізацію культурно-просвітньої роботи серед членів українських гуртків. Наслідком такого тісного зв'язку стало збільшення пожег таборян на гуманітарні цілі, які передавалися ними листовно проводом української громади в Зальцведелі.

Бібліотека Зальцведеля продовжувала успішно працювати й упродовж весни-літа 1918 р., коли її послугами скористалися 1702 абоненти, випозичивши за цей час 15 670 книжок. Ніколи не була порожньою й таборова читальня, яку за ці кілька місяців відвідало 2530 таборян [1, с. 7]. Таборова бібліотека регулярно звітувала про підсумки своєї роботи перед контрольною комісією. Усі нові надходження фіксувалися в окремій інвентарній книзі, так само, як і прізвища читачів. Станом на 6 серпня 1918 р. загальний фонд табової бібліотеки становив 4971 примірник книжок, з них 426 вважалися втраченими [50, арк. 24–25].

Аналізуючи динаміку книжкового руху, відзначимо, що в Зальцведелі постійно тривав процес поповнення фондів бібліотек, зокрема фонд «учительської»

бібліотеки зріс протягом першої половини 1918 р. до 1175 назв книжок. У бібліотеці зберігалися також різні фізичні та геометричні прилади, географічні та історичні мапи, діапозитиви, малюнки [51, арк. 232]. Завдяки цьому дана спеціалізована бібліотека мала можливість виконувати значну кількість замовлень і в такий спосіб ефективно долучатися до активізації просвітнього життя в таборі.

Висновки. Отже, український книжковий рух у таборах полонених вояків українців став важливим елементом формування національного світогляду тисяч таборян, що походили з українських губерній Російської імперії та були позбавлені національної самоідентифікації через русифікаційну політику царського уряду. Важливу роль у цьому процесі відіграла українська книга, яка створювала підґрунтя для пізнання «українського світу» – національної історії, культури, традицій.

Завдяки послідовним зусиллям СБУ та комендатур німецьких таборів, допомозі жертводавців з галицьких земель у Раштаті, Вецлярі та Зальцведелі стало можливим розбудувати бібліотеки, які набули значення важливих культурно-освітніх осередків. До фондів бібліотек надходила різноманітна література – від підручників до творів красного письменства, від брошур політичного змісту до фахових книжок з історії, географії, агрономії, ветеринарії, медицини, кооперації тощо.

Надзвичайно важливим було й те, що українська книжка не була замкнена у вузькому таборовому просторі, вона змогла здолати великі відстані, досягаючи віддалених німецьких земель. Останнє було обумовлене тим, що німецька влада воліла активно використовувати працю полонених українців для продукування додаткових матеріальних цінностей, потрібних для продовження воєнних дій проти армій Антанти. З цією метою з таборян формувалися робітничі команди, які відряджались здебільшого для проведення сільськогосподарських робіт.

Разом з тим, були створені умови для підтримання постійного двостороннього зв'язку між таборами і робітничими командами, що стало можливим завдяки особливому інституту т. зв. «мужів довір'я» – уповноважених осіб, які здійснювали комунікацію між таборовими громадами та членами робітничих команд, поширюючи українські книги та часописи поза межами табору. Надзвичайно ефективною виявилась ідея «мандрівних бібліотек» – невеликих книжкових зібрань, які передавалися з команди в команду, завдяки чому коло читачів української літератури суттєво збільшувалося. Регулярні відвідування робітничих команд представниками таборових громад мали позитивний вплив на сприйняття полоненими національно-державницьких ідей.

Полонені, читаючи й перечитуючи «Кобзаря» Т. Шевченка, твори І. Франка, історичні праці М. Грушевського, українську публіцистику, формували власний образ України, долучалися до активного громадсько-політичного життя. Усе це створювало сприятливе підґрунтя для здійснення ними усвідомленого вибору та їх подальшої участі в українських національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр.

Список використаних джерел

1. Бібліотека «Просвіти» [звіт з діяльності] // Вільне Слово. Зальцведель, 1918. Ч. 55 (218). С. 7.
2. Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 12 серпня. Ч. 20. С. 7, 8.
3. Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 4 жовтня. Ч. 34. С. 7.
4. Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 31 січня. Ч. 9 (68).
5. Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 7 лютого. Ч. 11 (70).
6. Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 10 лютого. Ч. 12 (71).
7. Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 14 липня. Ч. 56 (115).
8. Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 5 вересня. Ч. 71 (130).
9. Громадська Думка. Вецляр, 1917. 5 січня. Ч. 1 (48).
10. Громадська Думка. Вецляр, 1917. 8 квітня. Ч. 20 (67).
11. Діяльність товариства «Сільський Господар» у таборі полонених українців у Вецлярі // Громадська Думка. 1917. 27 січня. Ч. 8 (147).
12. Золота Липа: ювілейна збірка творів Богдана Лепкого з його життєписом, бібліографією творів і присвятами / під ред. З. Кузели. Берлін, 1924. С. 70, 72.
13. Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.). Київ, 1996. 344 с.
14. Кривошеєва Л. Бібліотечна справа в таборах військовополонених українців часів Першої світової війни // Бібліотечна планета. Київ, 2006, № 2. С. 27–30.
15. Лисецький П. Як виглядає просвітно-організаційне життя в українськiм таборі у Вецлярі // Вістник політики, літератури й життя. Відень, 1918. 20 січня. Ч. 3 (186). С. 36.
16. Лисецький П. Як виглядає просвітно-організаційне життя... 1918. 16 лютого. Ч. 7 (190). С. 99.
17. Лисецький П. Як виглядає просвітно-організаційне життя... 1918. 24 лютого. Ч. 8 (191). С. 118.
18. Лисецький П. Як виглядає просвітно-організаційне життя... 1918. 3 березня. Ч. 9 (192). С. 132.
19. Магурчак А. М. Українські таборіві бібліотеки на теренах Австро-Угорщини та Німеччини у роки Першої світової війни // Сіверянський літопис. 2013. № 4–6 (112–114). С. 78–81.
20. Місячне звітлення Кооперативної Чайні за м[ісяць] серпень 1916 року // Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 24 вересня. Ч. 32. С. 8.
21. Павленко П. Від редакції // Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 14 листопада. Ч. 91 (150).
22. Патер І. Просвітня діяльність Союзу визволення України серед військовополонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини (1914–1918) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2010. Вип. 19. С. 559–571.
23. Розсвіт. Раштат, 1917. 17 грудня. Ч. 86 (150).
24. Розсвіт. Раштат, 1918. 12 січня. Ч. 2 (156).

25. Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). Київ, 1999. 296 с.

26. Срібняк І. Табір полонених українців у Зальцведелі (Німеччина) у 1915–1917 рр. // Київська старовина. Київ, 1997. № 3/4. С. 139–151.

27. Срібняк І. Табір полонених українців у Вецлярі (Німеччина) у 1915–1917 рр. // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». Київ, 1998. Вип. 2. С. 38–57.

28. Срібняк І. Національно-організаційна та культурно-просвітницька діяльність полонених українців у таборі Раштат (Німеччина) у 1915–1917 рр. // Сіверянський літопис. Чернігів, 2014. № 6 (120). Листопад-грудень. С. 309–324.

29. Срібняк І. «Вже не одиниці з поміж Українців, але тисячі...» (діяльність громади «Самостійна Україна» в таборі Раштат у першій половині 1918 р.) // Межибіж: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства. Межибіж, 2017. Ч. 1. С. 345–352.

30. Срібняк І. Громада полонених українців «Самостійна Україна» на завершальному етапі існування табору Раштат, Німеччина (травень – листопад 1918 р.) // Проблеми всесвітньої історії. Київ, 2018. № 2 (6). С. 161–171.

31. Срібняк І. Табір полонених вояків-українців російської армії Раштат, Німеччина у 1916–1917 рр. (мовою фотодокументів) // Європейські історичні студії. Київ, 2019. № 14. С. 114–146.

32. Срібняк І. Білорус з українським світоглядом (формування національної ідентичності невідомого автора віршованого щоденника у таборі полонених українців Раштат, 1915–1917 рр.) // Беларускі гістарычны зборнік. Беласток, 2018. № 50. С. 25–37.

33. Таборне життє // Розсвіт. Раштат, 1916. 23 січня. Ч. 1. С. 4.

34. Терлецький О. Історія української громади в Раштаті 1915–1918. Київ-Ляйпціг, 1919. Т. 1. 429 с.

35. Українські школи в таборах полонених // Вісник СВУ. Відень, 1917. 25 лютого. Ч. 139. С. 143.

36. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 33.

37. ЦДАВО України. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 150.

38. Там само. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 18.

39. Там само. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 23.

40. Там само. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 74.

41. Там само. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 21.

42. Там само. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 25.

43. Там само. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 153.

44. Там само. Ф. 4382. Оп. 1. Спр. 1.

45. Там само. Ф. 4382. Оп. 1. Спр. 17.

46. Там само. Ф. 4382. Оп. 1. Спр. 30.

47. Там само. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 32.

48. Там само. Ф. 4418. Оп. 1. Спр. 86.
49. Там само. Ф. 4418. Оп. 1. Спр. 44.
50. Там само. Ф. 4418. Оп. 1. Спр. 88.
51. Там само. Ф. 4418. Оп. 1. Спр. 3.

Maryna Paliienko,

Doctor of Sciences (History), Professor,

Head of the Department of Archival Studies and Special Historical Disciplines

Faculty of History of Taras Shevchenko National University of Kyiv

ORCID: 0000-0002-9098-1142

e-mail: mpaliienko@knu.ua

Ihor Sribnyak,

Doctor of Sciences (History), Professor,

Head of the Department of World History of Historical-philosophical faculty

of Borys Grinchenko Kyiv University

ORCID: 0000-0001-9750-4958

e-mail: i.sribniak@kubg.edu.ua

Book movement at Ukrainian prisoners' of war camps in Germany during World War I

The aim of the research. The article researches the book movement at German camps (Rastatt, Wetzlar, Salzwedel), where Ukrainian prisoners of war (POWs) were located during World War I, as well as traces the impact on forming POWs' mindset on the national and state issues. **The research methodology** is based on problem-oriented, chronological, historical, comparative, and retrospective research methods, the combination of which allows to provide fundamental insights into the peculiarities of the book movement development at Ukrainian POWs camps. **The scientific novelty** lies in recognizing the contribution of the Union for the Liberation of Ukraine (ULU) to the organizational process of the book movement at the Ukrainian POWs camps in Germany along with determining the ways for its activation and popularization outside of the camps, particularly among workgroups. Chosen among Ukrainian activists, authorized delegates from camp communities («trusted men») were responsible for this mission, especially by helping with the delivery of Ukrainian periodicals and books to Ukrainian POWs for public access for reading. The idea of the «travelling libraries» appeared to be particularly efficient as these libraries were transported from one workgroup to another, which contributed to the expansion of Ukrainian literature readers. **Conclusions.** The research proves the Ukrainian book concept to have played an essential role in the matter of POWs' national identity formation. Through participating in camp educational activities along with attending the Ukrainian national theatre and camp library, POWs were aroused and inspired to join active social and political life in Ukraine which required their efforts in national and state development.

Key words: Ukrainian prisoners of war (POWs); camp; library; reading hall; book; Germany.

*Стаття підготовлена 2 березня 2020 року;
подана до друку 13 березня 2020 року.*